

تحلیل ادراک شهروندان از پدیده سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان آن

مورد مطالعه: شهر مشهد

سیمین فروغزاده^۱

ندا عیدگاهیان^۲

سال چهاردهم، شماره اول، پاییز ۱۳۹۸

شماره صفحه: ۹۷-۱۲۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۷/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۲۵

چکیده

این روزها اسکان غیررسمی به نمادی از فقر و آسیب‌های اجتماعی بدل شده است. مقاله‌ی حاضر با اتکا به رویکرد کیفی و با تحلیل مصاحبه‌هایی با ۲۵ شهروند مشهدی - که به روش نمونه‌گیری نظری برگزیده شده بودند- انجام شده، در صدد واکاوی ادراک و تفسیر شهروندان مشهدی نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان این اجتماعات است. این تحلیل نشان داد مشارکت‌کنندگان ذهنیت و تلقی اجتماعی متنوعی از ساکنان‌های غیررسمی دارند. گروهی آنها را به‌عنوان افرادی مهربان و دلسوز، ساده زیست، کم توقع، سخت کوش و مورد اعتماد می‌شناسند و گروهی دیگر آنها را دروغگو، تنبل، خلافکار، خشن، بی هدف و غیرقابل اعتماد می‌پندارند. مشارکت‌کنندگان از وجود مشکلات مختلف خانوادگی، کالبدی و مسکن، اعتیاد به مواد مخدر، جمعیتی، اجتماعی و فرهنگی، آموزشی، اخلاقی، امنیتی، بهداشتی، اقتصادی، فرهنگی و تفریحی، سیستم دولتی و زیرساختی و مسائل کودکان اطلاع داشته، برای این مشکلات تبیین‌های درونی یا بیرونی نیز دارند. برآیند

۱. عضو هیأت علمی سازمان جهاد دانشگاهی خراسان رضوی foroughzadeh.simin@gmail.com

۲. پژوهشگر جهاد دانشگاهی خراسان رضوی neda_eidgahian@yahoo.com

پیشنهاد‌های مشارکت‌کنندگان برای رفع یا تقلیل مشکلات، آن است که اتکای صرف بر ظرفیت و حمایت سازمان‌های دولتی کافی نیست و رفع این مشکلات نیازمند مشارکت و ارتباط میان سه سطح میانه (تشکل‌های مردم نهاد)، خرد (ساکنان منطقه) و کلان (حاکمیت و سیاستگذاری دولتی) است.

واژگان کلیدی: سکونتگاه غیررسمی، شهروندان مشهدی، ادراک

مقدمه

ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی در محدوده اقتصادی شهر زندگی می‌کنند ولی جذب نظام اقتصادی و اجتماعی آن نشده‌اند. آنها به دلیل مشکلات معیشتی در نظام شهری تاب نیاورده و به حاشیه کلان‌شهرها پناه آورده‌اند تا از هزینه‌های زندگی در متن شهر در امان باشند (لطفی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۳۶). به این ترتیب شهر به دو بخش قانونی و غیرقانونی تقسیم می‌شود که در هر بخش عده‌ای سکونت دارند. هدف این تحقیق، بررسی دیدگاه شهروندان مشهدی نسبت به پدیده سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان آن در این شهر است که از زوایای مختلف دارای اهمیت است. سکونتگاه‌های غیررسمی یک پدیده جهانی است و بسیاری از کشورها در سراسر جهان از آن رنج می‌برند (پوراحمد و دیگران، ۱۳۹۶: ۹). اسکان غیررسمی به شیوه مرسوم در ایران از دهه ۱۳۲۶ آغاز و تا اواخر دهه ۵۶ با شدت نسبتاً زیادی روند گسترش خود را طی نموده و بعد از انقلاب از لحاظ شدت شکل‌گیری به‌عنوان یکی از معضلات اساسی شهرهای ایران مطرح شده است (بیوکی و پورغلام، ۱۳۹۳: ۴۸).

در میان شهرهای ایران، مشهد از یک سو دومین کلان‌شهر مذهبی جهان است و از سوی دیگر با ۳,۰۰۱,۱۸۴ جمعیت (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵)، از حیث جمعیت و وسعت پس از تهران، دومین شهر ایران است که با چالش اسکان غیررسمی مواجهه است. در سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر مشهد، جمعیت نزدیک به یک میلیون و دویست هزار نفر در هشت پهنه سکونتی با مساحت ۳۸۹۴ هکتار زندگی می‌کنند (ترکمن‌نیا، قربانی و خوارزمی، ۱۳۹۷: ۳۴). در مشهد ۶۶ محله هدف سکونتگاه غیررسمی وجود دارد و حدود نیمی از جمعیت مشهد در سکونتگاه‌های غیررسمی

حاشیه‌های مشهد سکونت دارند (اخوان عبداللهیان، ۱۳۹۶). درصد مساحت و جمعیت سکونتگاه‌های غیررسمی در شهر مشهد در شکل ۱ مشخص است.

شکل ۱) موقعیت مکانی، مساحت و جمعیت سکونتگاه‌های غیررسمی در شهر مشهد (معاونت برنامه‌ریزی و توسعه سرمایه انسانی شهرداری مشهد، ۱۳۹۵)

به تصویر کشیدن نگرش، موضع، احساس و در نهایت کنش شهروندان ساکن در بخش قانونی شهر نسبت به پدیده سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان این اجتماعات، از زوایای مختلف اهمیت دارد. ارزیابی و نگاه مثبت و یا منفی شهروندان نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی، از حیث نظارت غیررسمی بر عملکرد مدیران مهم است. مجموعه تصمیمات و برنامه‌هایی که توسط مدیران اجرایی شهر با هدف بهبود و یا ترمیم و اصلاح در سکونتگاه‌های غیررسمی انجام می‌شود، می‌تواند مورد ارزیابی و نقد شهروندان قرار گیرد و حتی بازنمایی رسانه‌ای هم داشته باشد. از جمله این اقدامات اخیر دفتر تسهیل‌گری است که به همت شهرداری برای رصد و شناسایی آسیب‌ها و معضلات این

مناطق ایجاد شده است (رحمانی فضلی، ۱۳۹۸).

علاوه بر آن با توجه به این حجم از جمعیت ساکن در سکونتگاه‌های غیررسمی و مشکلات این مناطق، بدیهی است که در بلند مدت مشکلات این اجتماعات، ساکنان شهر و ذهنیت آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد به گونه‌ای که حتی ممکن است مردم ریشه بسیاری از معضلات شهر را به این نواحی نسبت دهند. برای رفع یا تقلیل مشکلات در سکونتگاه‌های غیررسمی تنها شناخت مشکلات این مناطق کافی نیست، بلکه شناخت و تحلیل فرهنگ در سطح ذهنی یعنی نگرشی که مردم ساکن در شهر نسبت به اجتماعات غیررسمی لازم است و می‌تواند به‌عنوان یکی از عناصر مهم مداخله در سکونتگاه‌های غیررسمی مد نظر قرار گیرد در همین راستا با آگاهی از نگرش مردم، رفتار آنان قابل پیش بینی می‌شود. این آگاهی است که بر افکار اجتماعی مؤثر بوده، نحوه تفکر و پردازش اطلاعات را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به عبارت دیگر چارچوب‌های شناختی اطلاعات را در مورد مفاهیم، موقعیت‌ها و حوادث، سازماندهی و نگهداری می‌کند و سرانجام، بر فرایند رفتار اثر می‌گذارد (آذربایجانی و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۶) و در نهایت، منبع و مرجع نهایی هرگونه ساخت و ساز و تغییر در واقعیات اجتماعی، انسان است. پس درک انسان‌ها از واقعیات و چگونگی معنادار کردن آنها اهمیت دارد. لذا این پژوهش سعی دارد اولاً ادراک شهروندان مشهدی را نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان آن شناسایی و تحلیل کند. ثانیاً ذهنیت آنها را نسبت به چالش‌ها و مشکلات این سکونتگاه‌ها و ساکنان آن به تصویر بکشد و ثالثاً به تبیین مشکلات این اجتماعات از منظر شهروندان مشهدی بپردازد و در نهایت راهکارهای پیشنهادی آنها را برای تقلیل مشکلات این سکونتگاه‌ها و ساکنان آن ارائه دهد.

پیشینه تحقیق

در بررسی انجام شده در جهاد دانشگاهی خراسان رضوی، تمام مقالات فهرست شده در سه پایگاه داده‌ی علمی - پژوهشی (پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۱، بانک اطلاعات نشریات کشور^۲، پورتال جامع علوم انسانی) با موضوع اسکان غیررسمی از سال ۱۳۸۰ تا سال ۱۳۹۴ شناسایی شد.

1. SID
2. Magiran

این پژوهش نشان داد موضوع اصلی این تحقیقات (۲۳۴ تحقیق)، ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و مشکلات آنهاست.

موضوعاتی نظیر آسیب‌های اجتماعی (اعم از خشونت و نزاع، بزهکاری، مواد مخدر، وندالیسم و...) و مسائل گروه‌های خاص (زنان و کودکان و دانش‌آموزان و ...) بررسی شده، برخی هم به مسائل کالبدی، ساماندهی و ساخت و ساز غیر مجاز و مسائل زیست محیطی پرداخته‌اند.

بررسی پیشینه نشان داد تعداد معدودی از تحقیقات، پنداشت و تجربه زیسته زندگی در سکونتگاه‌های غیررسمی را از زبان افراد ساکن در این منطقه گزارش کرده‌اند، تحقیقاتی چون "بررسی تجربه حاشیه‌نشینی از دیدگاه حاشیه‌نشینان: یک مطالعه پدیدار شناسانه" (اسماعیلی و امید، ۱۳۹۱) و "نگرشی از درون به پدیده حاشیه‌نشینی (مطالعه موردی: اسلام‌آباد کرج)" (پارسا پژوه، ۱۳۸۱). برخی از مطالعات هم به رفتار و نگرش ساکنان درهای غیررسمی پرداخته‌اند، نظیر "مطالعه نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی- فرهنگی زنان حاشیه‌نشین (مورد مطالعه: شهرک سعدی شیراز)" (نقدی و زارع، ۱۳۹۲) و "نگرشی بر مشکلات حاشیه‌نشینی در اصفهان از دید ساکنان منطقه ارزنان" (قجاوند و نوابخش، ۱۳۸۶) و "بررسی رفتارهای حاشیه‌نشین‌ها" (رشیدی آل‌هاشم و سلیمانی، ۱۳۹۱).

در مقاله‌ای با عنوان "مطالعه‌ی مقایسه‌ای عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر نگرش ساکنان متن شهر و حاشیه نسبت به همدیگر (مورد مطالعه: شهر سنندج)" (مفاخری، ۱۳۹۱) نیز به بررسی چارچوب نظری مستخرج از نظریه‌های پارک^۱، هاروی^۲، کاستلز^۳، لوئیس ورث^۴، شکویی و... متغیرهای اجتماعی تأثیرگذار بر نگرش پرداخته شده‌است. روش این تحقیق پیمایش و حجم نمونه ۴۲۵ نفر از مردم در متن شهر و حاشیه شهر سنندج بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد سرمایه فرهنگی، تعلق شهروندی و پایگاه اقتصادی اجتماعی باعث افزایش مشارکت فرد می‌شود و بالارفتن مشارکت نیز بر نوع نگرش مثبت افراد نسبت به یکدیگر تعیین کننده است.

-
1. Park
 2. Harvey
 3. Castells
 4. Louis Worth

به نظر می‌رسد در میان تحقیقات انجام شده در زمینه اسکان غیررسمی، آنچه تاکنون مغفول مانده نگاه شهروندان ساکن در بخش قانونی شهر نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان این نوع از اجتماعات است. هدف از انجام این تحقیق واکاوی و به تصویر کشیدن ادراک و معانی ضمنی شهروندان بخش قانونی شهر مشهد نسبت به نیمه دیگر از شهروندان است که عمدتاً در سکونتگاه‌های غیررسمی و غیر قانونی این شهر ساکن هستند.

نگرش و ابعاد آن

نگرش به عنوان نظام شامل عناصر شناختی^۱، عاطفی یا احساسی^۲ و تمایل به عمل^۳ است. مؤلفه عاطفی شامل هیجانات و عاطفه فرد نسبت به موضوع، خصوصاً ارزیابی‌های مثبت و منفی است. مؤلفه رفتاری چگونگی تمایل به عمل فرد در راستای موضوع است. مؤلفه شناختی شامل افکاری نظیر حقایق، دانش و عقاید است که فرد در مورد آن موضوع نگرش خاص دارد (Taylor, Peplau & Sears, 2003: 102). این سه عنصر تحت عنوان مدل سه‌بخشی نگرش معرفی شده‌اند (Schiffman & Kanuk: 1997).

درهم تنیدگی نگرش، کنش و ارزش

جامعه‌شناسان، نگرش‌ها را معمولاً بین عقیده از یک سو و عمل از سوی دیگر قرار می‌دهند (ساروخانی، ۱۳۷۰: ۴۷) ویژگی اساسی نگرش آن است که بر رفتار تأثیر می‌گذارد و می‌توان بسیاری از رفتارها را از روی نگرش‌ها، پیش‌بینی کرد (Fazio, 2000: 3؛ بوهنر و وانک، ۱۳۸۲: ۱۹۹). علیرغم ارتباط نگرش با رفتار، میان نگرش‌ها و رفتار در اغلب موارد، ارتباطی ساده و مستقیم وجود ندارد (محسنی، ۱۳۷۹: ۲۹) و در گذار نگرش به رفتار عوامل واسطه‌ای از قبیل هنجارها و عوامل قاندرسازی (امکانات و شرایط) مطرح هستند (همان: ۱۷). پارسونز^۴ نیز از همین منظر به کنش می‌نگرد و آن را اخذ تصمیمات ذهنی کنشگر درباره وسایل نیل به

-
1. Cognitive
 2. Feeling
 3. Action tendency
 4. Parsons

هدف‌ها می‌داند که همه آنها به وسیله ایده‌ها و شروط موقعیتی محدود می‌شوند (ترنر، ۱۳۸۲: ۴۹). ریتزر^۱ (۱۳۷۴: ۵۳۰) هم واحد کنشی را برحسب چهار عنصر سازنده مشخص می‌کند: «کنشگر، هدف و چیزهایی که کنشگر نمی‌تواند تحت نظارتشان داشته باشد (شرایط) و چیزهایی که کنشگر می‌تواند بر آنها نظارت داشته باشد (وسایل) و بالاخره هنجارها و ارزش‌ها که در جهت تعیین گزینش وسایل دستیابی به هدف‌ها نقش بازی می‌کنند». نه تنها ارتباط بین نگرش و کنش مهم است بلکه ارزش‌ها را هم می‌توان از مهم‌ترین عوامل تعیین‌کننده جهت‌های رفتاری اعضای جامعه و نیز زیربنای نظم اجتماعی دانست چرا که تا زمانی که ارزش‌های یک جامعه تغییر نکنند، در آن جامعه تغییری مشاهده نخواهد شد (عظیمی هاشمی و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۹۰). شکل ۲ رابطه بین ارزش، نگرش و رفتار را نشان می‌دهد.

شکل ۲) رابطه میان ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارها

ویلیام توماس^۲ نیز بر ارتباط بین ارزش‌ها، نگرش‌ها و رفتارها تأکید کرده، رفتار انسان را محصول ارزش‌ها و نگرش‌ها می‌داند (شاوردی، ۱۳۷۲: ۱۱۵). از نظر وی گرچه نگرش‌ها از ارزش‌ها منتج شده، به نوبه خود بر رفتارها مؤثرند؛ با این وجود، نگرش‌ها متعدد و وابسته به موقعیت خاص بوده و از ارزش‌ها که بادوام و مبنایی هستند، ناشی می‌شوند. رفتارها نیز متنوع، متعدد و متغیرند که ناشی از نگرش‌ها و هنجارها هستند.

فرایند تکوین نگرش و کنش

عوامل مختلفی در فرایند شکل‌گیری نگرش دخیلند. برخی از این عوامل عبارتند از:
- نیاز انسان: فرد نسبت به عوامل و اشخاصی که او را به هدف‌هایش می‌رسانند، نگرش‌های

1. Ritzer
2. William Thomas

موافق و مثبت و نسبت به موانعی که سد راه دستیابی به اهداف می‌شوند نگرش منفی می‌یابد. - کسب اطلاعات درباره موضوع، شی یا فرد خاص: کسب اطلاعات در این موارد از طریق منابع اطلاعاتی و مراجع صاحب نظر (کانون‌های جامعه پذیری) در زندگی هر فرد صورت می‌گیرد (کریمی، ۱۳۹۵: ۳۱۱). فرایندهای شناختی کنترل شده رابط بین گرایش و رفتار را تقویت می‌نماید. بنابراین کسب اطلاعات و تجربه، در این میان، نقش اساسی دارد (Fazio, 2000: 51) و بخش مهمی از آن مرتبط با دیدگاه‌های افراد جامعه پیرامون مقبولیت یا عدم مقبولیت اجتماعی (عدم پذیرش اجتماعی) یک کنش اجتماعی (مثلاً هر گونه تعامل با ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی) است که این امر خود می‌تواند در این خصوص نقش بازدارندگی و یا برانگیزانندگی داشته باشد.

- تعلق گروهی: نگرش‌ها، نماینده باورها و اعتقادات گروهایی است که شخص جز آنهاست. - شخصیت فرد: نگرش‌ها معمولاً با الگوهای شخصیتی افراد هماهنگ بوده، تفاوت‌های شخصیتی در نگرش‌های افراد نیز تفاوت بوجود می‌آورد (کریمی، ۱۳۹۵: ۳۱۱). در تبیین فرایند شکل‌گیری نگرش‌ها و به تبع آن کنش‌ها، به دیدگاه‌ها و نظریه‌های مختلفی می‌توان اشاره کرد که به اختصار چنین است:

۱- مواجهه صرف با موضوع: گرایش انسانها به داشتن نگرش مثبت تر در مورد چیزها یا کسانی است که بیشتر با آنها مواجه شده‌اند (فرانزوی، ۱۳۲: ۱۳۹۳). به نظر زاینس^۱، وقتی مردم مکرراً در معرض یک چیز قرار می‌گیرند و با آن مواجه می‌شوند، غالباً نگرش مثبتی در مورد آن پیدا می‌کنند (فرانزوی، ۱۳۹۳: ۱۳۴).

۲- شرطی‌سازی عامل: یک نوع یادگیری است که طی آن رفتار تقویت شده، تحکیم می‌شود و رفتار تنبیه شده، تضعیف می‌شود (همان جا).

۳- دیدگاه کارکردی: طبق این دیدگاه مردم ممکن است در مورد یک موضوع نگرش‌های مشابه ولی دلایل متفاوت داشته باشند (همان: ۱۳۲).

۴- نظریه کنش موجه (معقول): به عقیده فیش باین و آیزن رفتار در حالتی قابل پیش‌بینی

و درک خواهد بود که ما به قصد شخص در رفتار و در شرایط خاصی توجه کنیم و فقط نگرش‌های او را نسبت به آن رفتار نبینیم. به این ترتیب قصدها به نگرش‌ها و هنجارهای مرتبط با رفتار متکی است. هنجارها در حکم قواعد رفتار یا شیوه‌های خاص عمل است (محسنی، ۱۳۷۹: ۳۶). براین اساس گرایش‌ها، به طور مستقیم بر رفتار تأثیر ندارند، بلکه بر نیت ما تأثیر می‌گذارند و این نیت است که رفتار ما را شکل می‌دهند (Urry, 2000: 197). به این ترتیب هر فرد هنگام تصمیم‌گیری برای انجام هر عملی به نظرات جامعه توجه می‌کند و اگر در انجام کنش خاصی مثلاً تعامل با ساکنان‌های غیررسمی، از پذیرش اجتماعی آن اطلاع یابد، خواسته یا ناخواسته به آن تن می‌دهد و البته عکس این امر نیز صادق است.

روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد کیفی و نگاهی جامعه‌شناختی، ذهنیت شهروندان مشهدی را نسبت به پدیده سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان این مناطق تحلیل می‌کند هدف از رویکرد کیفی در تحقیقات، ایجاد درکی از زندگی اجتماعی و کشف چگونگی شیوه خلق معنی توسط افراد در شرایط طبیعی است (Neuman, 2006: 184). برای دستیابی به فهم و درک معنایی شهروندان از سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان این اجتماعات، با ۲۵ نفر از شهروندان مشهدی ساکن در بخش قانونی شهر مصاحبه شد. این افراد بر اساس نمونه‌گیری نظری انتخاب شدند؛ لذا انتخاب نمونه بر مبنای مرتبط بودن موارد با تحقیق و نه نمایا بودنشان انجام شد (فلیک، ۱۳۸۸: ۱۴۱). برای انجام مصاحبه اپیزودیک با مشارکت‌کنندگان، سؤالات به کمک راهنمای مصاحبه و به شکل محاوره‌ای از مشارکت‌کنندگان پرسیده شد (همان: ۲۰۲). سپس مصاحبه‌های ضبط شده مورد پالایش، کدگذاری و توصیف و تحلیل قرار گرفت. در پژوهش‌های کیفی برای سنجش اعتبار، معیارهای متفاوتی توسط جانسون و کریستینسن^۱ (محمدپور، ۱۳۸۹: ۱۶۸)، مطرح شده است. در این پژوهش، ملاک‌هایی از تمامیت زمینه‌ای، تشخیص خارجی، زاویه بندی پژوهشگر و بالاخره توصیف‌گرهای با استنباط پایین استفاده شد.

یافته‌های تحقیق

وضعیت آگاهی، رفتار و احساس شهروندان مشهدی نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان آن

برای پاسخ به این سؤال که «آگاهی، رفتار و احساس شهروندان مشهدی نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان این اجتماعات به منزله شهروندان غیرقانونی چگونه است؟»، مفاهیم استخراج شده از مصاحبه‌ها در مدل سه بخشی نگرش یعنی شناختی، رفتاری و احساسی قرار گرفتند. بُعد شناختی شامل دانش و آگاهی و اطلاعات و بُعد احساسی یا عاطفی در برگزیده هیجان‌ات و عاطفه فرد نسبت به موضوع است. بُعد رفتاری هم چگونگی تمایل به عمل را در ارتباط با موضوع مورد مطالعه نشان می‌دهد.

بُعد شناختی نگرش شهروندان مشهدی

این شناخت، از جنس آگاهی و اطلاعات نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی و بخش دیگر به ویژگی‌های فردی ساکنان در این اجتماعات مربوط می‌شود.

شناخت نسبت به ویژگی‌های فردی ساکنان

مشارکت‌کنندگان نسبت به ساکنان این نوع از اجتماعات نگاه متفاوت و تا حدی متضاد دارند. گروهی ویژگی‌های مثبت نظیر آبرودار، متواضع و فروتن، دلسوز و مهربان، قانع و کم‌توقع، خون‌گرم و خودمانی و صمیمی، ساده‌پوش و ساده‌زیست، صادق و راستگو، شریف و مورد اعتماد، صاف و ساده، سختکوش و کاری و خستگی‌ناپذیر، شاد و خوش‌رو، با فرهنگ و با شعور را به آنها نسبت می‌دهند.

«یک بار به درب منزل آنها رفتم. با مهربانی و تعارف زیاد من را به داخل منزل دعوت کردند و بسیار گرم و صمیمی بودند. انگار من را چند سال بود می‌شناختند ... افرادی بسیار مهربان و منسجم با هم هستند هوای هم را دارند» (زن، خانه‌دار، ۴۲ ساله)، «کمدی برای پنهان کردن طلا و جواهرات ندارند و همه چیزم آشکار هست. اینها خیلی آدم‌های دست‌پاکی هستند ... خیلی مناعت طبع دارند» (زن، عضو هیأت علمی، ۳۶ ساله)، «بعضی هایشان آنقدر سختی کشیدن که زبری

انگشتانشان قابل رویت است» (زن، کارمند، ۴۳ ساله).

و گروهی دیگر آنها را بی فکر نسبت به مسائل زندگی، تنبل، افسرده، خرافاتی، خشن، تودار، دروغگو، غیر قابل اعتماد، بی هدف و انگیزه، عدم تمایل به پیشرفت، تمایل به خلافتکاری، دارای اطلاعات کم و ساده و زودباور می‌پندارند.

«راه حل جدید برای مشکلاتشون پیدا نمی‌کنند ... آدم‌های متعصب و مذهبی و خرافاتی‌اند. فرهنگشون خیلی پایین است ... همه چیز رو جنبه مذهبی بهش می‌دهند» (مرد، بازنشسته، ۷۵ ساله). «اونا پشت اعمالشون فکر نمی‌کنند» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله). «افرادی غیرقابل پیش‌بینی و خشن هستند. نمی‌شود اعتماد کرد» (زن، محصل، ۱۶ ساله). «آگه بهشون پول بدی و لازم نباشه کار کنند، اصلا کار نمی‌کنن» (مرد، دانشجو، ۲۲ ساله).

شناخت نسبت به سکونتگاه‌های غیررسمی

این شناخت با اطلاع و آگاهی در چهار حوزه موقعیت مکانی، موقعیت اقتصادی و اجتماعی، وجود هنجارها یا قواعد و الگوهای رایج زندگی و بالاخره اطلاع از وجود مشکلات در سکونتگاه‌های غیررسمی حاصل می‌شود.

اطلاع از موقعیت مکانی: مجموع مشارکت‌کنندگان از موقعیت مکانی و جغرافیایی این‌ها در شهر مشهد مطلع بودند و حداقل سه محله را در شهر مشهد نام می‌بردند.

اطلاع کلی از موقعیت اقتصادی و اجتماعی: در سطح محله این اطلاعات شامل اطلاع از موقعیت فعلی، گذشته و آینده این سکونتگاه‌ها، مراکز تجاری و مسکونی و بالاخره وضعیت حمل و نقل است.

«ز لحاظ اتوبوس مثلاً خیلی خوب است و از لحاظ نانوائی و مواد غذایی فراوانی است. شهرداری از لحاظ اتوبوس سنگ تموم گذاشته» (مرد، کارگر، ۵۰ ساله).

در سطح ساکنان هم این اطلاعات یا از جنس فرهنگی و اجتماعی و یا آگاهی از موقعیت اقتصادی است. به‌زعم مشارکت‌کنندگان، ساکنان در این نوع از اجتماعات به لحاظ فرهنگی و اجتماعی متفاوت هستند. اکثر آنها لهجه غلیظ مشهدی دارند، در مهمانی‌هایشان غذاهای متنوع ندارند، از حیث تغذیه و ظاهر و نوع پوشاک با شهروندان مشهدی فرق دارند، ازدواج‌های داخلی

عامل ماندگاری آنها در منطقه است، به ازدواج با افراد دیگر در سایر نقاط شهر علاقه‌مند هستند، شرور هستند و نسبت به غریبه‌ها مشکوک، اغلب مهاجرند.

«پایین شهری‌ها اگر به جایی هم برسند! یا تو بهترین دانشگاه‌ها هم درس بخوند باز هم طرز رفتارشون همین طوره بهر حال یک جایی خودش رو نشون میده» (مرد، کارمند، ۳۷ ساله)، «سر و وضع این مردم اصلاً تعریفی ندارد» (زن، خانه‌دار، ۴۳ ساله)، «لباس‌های نامرتب می‌پوشند. ماشین‌های مدل بالا اونجا زیاد می‌بینی. اگر همین ماشین غریبه باشه خیلی مورد توجه اهالی محل قرار می‌گیره مشکوک می‌شن که چرا این آدم با این ماشین اینجا اومده نکنه مأمور باشه» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله).

مشارکت‌کنندگان نسبت به موقعیت اقتصادی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی دو دیدگاه متفاوت دارند. گروهی معتقدند ساکنان این مناطق دارای موقعیت اقتصادی ضعیف بوده و درآمد پایینی دارند؛ آنها نیازمند، فقیر و آسیب پذیرند؛ کسب درآمد مشغله اصلی زندگیشان است؛ درآمدشان صرف مواد و غذا می‌شود؛ آنها حاضرند برای کسب درآمد دست به هر کاری بزنند. مشاغل ساکنان هم عمدتاً مشاغل غیرقانونی و کارگری است.

«کارهای غیرقانونی و قاچاقچی زیاد است» (مرد، ۴۵، شغل خدماتی)، «برای تأمین زندگی تن به هر کاری می‌دن. خلافکارها با پول این بیچاره‌ها رو می‌خرن. بهت می‌گن این کارتن رو ببر بده فلان جا ۵۰ هزار تومن خوب پول نداری و خانواده و زن و بچه داری مجبوری برای سیر شدن شکم اونها بگی باشه و اصلاً تو کارتن رو نگاه نکنی» (مرد، شغل خدماتی، ۵۰ ساله)، «تو اون محل‌ها تو صف نانوايي که نون ۵۰۰ تومن هست و تو جیبش طرف ۳۰۰ تومن بوده و گفته میشه به اندازه ۳۰۰ تومن به من نون بدید» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله)، «بیشتر خرج زندگیشون صرف مواد و غذا می‌شه و تمام منبع درآمدشون یارانه است» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله).

در مقابل گروهی دیگر از مشارکت‌کنندگان معتقدند ساکنان این اجتماعات از موقعیت اقتصادی مساعدی بهره‌مند هستند. در این مناطق ماشین‌های مدل بالا، زیاد وجود دارد. در خانه‌های آنها وسایل زندگی مارک دار وجود دارد و در جهیزیه بعضی از دخترانشان هم اجناس مارک پیدا می‌شود. زمین زعفران داشته، از دیگر مردم شهر پول دارترند. آنها دارای پس‌انداز و درآمد بالایی

هستند.

«اصلاً فقیر نیستند تازه از ما هم بیشتر پول دارند یادمه آقای ج (رئیس بانک م) می‌گفت الان که تو قلعه ساختمون هستم میزان پول تو بانکون بیشتر هست تا یک منطقه متوسط رو به بالای شهر... اون‌ها همشون زمین زعفرون و اینا دارند» (مرد، کارمند، ۳۷ ساله)، «افرادی هستند که خیلی درآمد بالایی دارند مثلاً ماهی ۱۰ تا ۲۰ میلیون اما حاضر نیستند از اون محل‌ها بیرون برن ... ماشینشون ۱۰۰ تا ۱۵۰ میلیون هست و به قول خودشون تو این محل‌ها تک هست» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله)، «جوانها اهل تجملات هستند ... زمانی که به دخترهاشون جهیزیه می‌دن اکثراً از این جور وسایل تو جهیزیه هاشون هست» (زن، خانه دار، ۴۵ ساله).

اطلاع از وجود هنجارهای خاص: مشارکت‌کنندگان نسبت به وجود قواعد یا الگوهای خاص زندگی در این نوع از اجتماعات نظیر: بی‌توجهی والدین نسبت به ترک تحصیل فرزندان و ماندن در خانه و بازی در کوچه، وجود روابط صمیمانه بین همسایه‌ها، ممنوعیت ورود ماشین‌های غیرخودی به برخی از این مناطق، آویز بودن پرده به جای درب اصلی و ورودی خانه، وصل بودن طناب لباس جلوی برخی از خانه‌ها برای خشک کردن لباس، خرید از فروشگاه با کارت یارانه، شستن لباس در کوچه، بازی کردن بچه‌ها در فاضلاب و آبهای کوچه اشاره داشتند.

«جلوی خونه‌ها طناب لباس وصل است ... تو مغازه‌ها می‌بینی تابلو زدند که خرید با کارت یارانه که تو مناطق دیگه نیست ... من رفتم تو یکی از این محله‌ها، یک خانم تو کوچه داشت لباس می‌شست و یک بچه هم کنارش داشت با ماشینش تو همون آب بازی می‌کرد» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله)، «همسایه‌ها با هم رفت و آمد دارند و اونجا همه از حال و روز هم خبردارین» (زن، بی‌سواد، کارگر، ۴۳ ساله).

اطلاع از وجود مشکلات در سکونتگاه‌های غیررسمی

مشارکت‌کنندگان از مشکلات موجود در سکونتگاه‌های غیررسمی با خبر بودند. این مشکلات شامل: مشکلات خانوادگی، ضعف امکانات فرهنگی و تفریحی، زیرساختی، مشکلات کالبدی و مسکن، اعتیاد و مواد مخدر، جمعیتی، آموزشی، اخلاقی و امنیتی، بهداشتی، اقتصادی، ضعف در سیستم دولتی و مشکلات مربوط به کودکان.

مشکلات خانوادگی

به‌زعم مشارکت‌کنندگان، ساکنان غیررسمی درگیر مشکلات خانوادگی هستند. مشکلاتی نظیر: ازدواج مجدد مردان برای آوردن فرزند بیشتر، فقدان رابطه خوب خانوادگی، طلاق رسمی و عاطفی بین زن و مرد، زنان سرپرست خانوار به دلیل حضور همسر در زندان، عدم تعهد اخلاقی زنان به همسران زندانی‌شان، نبود پیوند قوی در خانواده، ترجیح فرزند پسر بر دختر، ازدواج زود هنگام دختران، ازدواج دختران مسن با پیرمردان برای به دست آوردن پول، تن دادن زنان به ازدواج اجباری.

«دختر از سن ۱۲ تا ۱۳ سالگی معمولاً عروس می‌شود و اگر دختری باشد که ۲۵ سال داشته باشد دیگر خانه می‌ماند. چون پسرهای اون مناطق حاضر نیستند دختر سن بالا بگیرند بعد همین دخترهای سن بالا با پیرمردهای پولدار ازدواج می‌کنند برای پول» (زن، بی‌سواد، کارگر، ۴۳ ساله)، «زن شوهرش زندان بود و خودش با بچه هاش تنها زندگی می‌کند» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله).

فقدان امکانات فرهنگی و تفریحی

مشارکت‌کنندگان به فقدان یا کمبود فرهنگسرا، نبود پارک و وسایل بازی و شهربازی، تفریح‌گاه، سینما، کتابخانه و سالن ورزشی درهای غیررسمی اعتقاد داشتند.

«توی کوچه‌ها پسر بچه‌های ۳ تا ۶ ساله را خیلی دیده‌ام و پسرهای بزرگتر و دختر بچه‌های کوچک که دم در آمده‌اند وسیله تفریح و بازی ندارند» (زن، خانه‌دار، ۴۳ ساله)، «نبود امکانات تفریحی (سالن‌های ورزشی، کتابخانه، سینما، اینارو کاملاً میشه دید» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «کتابخونه که بشه مطالعه کرد ندارند» (زن، دانشجو، ۱۹ ساله).

ضعف در سیستم دولتی

در تحقیق حاضر این مقوله به معنی عملکرد ضعیف و نامناسب دولت و خلف وعده مسئولان است. ادراک مشارکت‌کنندگان از عملکرد نامناسب دولت در این نوع از سکونتگاه‌های انسانی عبارت است از: عدم حل مشکلات ساکنان، عدم حمایت و بی‌توجهی دولت نسبت به ساکنان این مناطق، شناسنامه نداشتن بچه‌ها، توزیع ناعادلانه امکانات در شهر و هزینه کردن بودجه کل شهر در

محدوده شهری، پاسخگو نبودن سامانه کمک‌های مردمی، کمبود یا نبود تبلیغات محیطی برای فرزندآوری، عدم تناسب بن‌های دانش‌آموزی (رهبری) با نیاز دانش‌آموزان، عملکرد نامناسب گشت‌ها در منطقه.

«توزیع امکانات در مشهد داغونه و شهر داری یا هر ارگان مرتبط با موضوع بشدت کم کاری می‌کنه» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «بودجه‌ها فقط خرج داخل شهر میشه و به حاشیه شهر نمی‌رسه» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله).

به اعتقاد مشارکت‌کنندگان مسؤولان دولت خلف وعده کرده، در ساخت خانه‌های استیجاری، مسکن مهر، مدرسه و برقراری امنیت محلی کوتاهی کرده‌اند.

«از لحاظ امنیت محلی، ساخت مدارس، قول و وعید دادند اما هیچکدام عملی نشد. مسکن مهر قرار بوده در این مناطق ساخته شود یا قرار بوده خانه‌های استیجاری ساخته بشه اما اقدامی نشده است. برای وام خود اشتغالی ضامن‌های سنگین می‌خوان که خب نیست» (مرد، کارگر، ۵۰ ساله).

مشکلات زیر ساختی

مشارکت‌کنندگان مشکلات زیر ساختی این مناطق را این‌گونه ارزیابی می‌کنند: وجود مسیر فاضلاب در کوچه‌های باریک، نبود کوچه‌ها و خیابان‌های عریض و تمیز، تأخیر و یا کمبود وسایل نقلیه عمومی، کمبود بانک و بیمارستان و درمانگاه، ضعف در سیستم جمع‌آوری زباله شهری، نبود سیستم مناسب برای دفع فاضلاب، مشکل آب و برق و گاز.

«فاضلاب کنار خیابون جاری است ... بیمارستان و درمانگاه و بانک بسیار کم دارد. به این منطقه‌ها توجه نمی‌شود» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «امکانات شهری مثل خیابون‌های عریض و تمیز و آسفالت و سیستم دفع فاضلاب و ... کم هست ... تو کوچه‌ای راه می‌رفتم که عرض دو متر بود و باید یک مسافت زیاد رو تو همین کوچه فاضلاب‌های خونه‌ها هم ریخته شده بود تو کوچه می‌رفتم اما الان که اومدم بالا شهر می‌بینم کوچه‌ها کمتر از ۱۰ متر عرض ندارد و کلی پارک و فضاهای شهری» (مرد، شغل خدماتی، ۵۰ ساله).

مشکلات مربوط به مسکن

عدم نظارت بر ساختمان‌سازی، خرید و فروش خانه به صورت قولنامه‌ای، پایین بودن قیمت خانه

در این محلات، مسکن کوچک و نامناسب و بافت فیزیکی جُرم خیز، فهم مشارکت کنندگان از این دسته از مشکلات کالبدی و مسکن بود.

«زمین‌هایی که توش ساخت و ساز شده به تدریج توسط مردم و کسانی که زمین رو تصاحب کردن ساخته شده.. معابر و کاربری‌های مختلف بسیار غیراستاندارد و متراکم و در هم بر هم است» (زن، فوق لیسانس، ۲۶ ساله)، «طبرسی شمالی ۳۸. مثل تگزاس می‌مونه طول کوچه ۵۰۰ تا ۶۰۰ متر بیشتر نیست ولی وقتی توش وارد میشی ۲۰ دقیقه معطل می‌شی. مغازه باقالی فروشی کنار بنگاه املاک و کنار تنظیم باد است. تو در تو و نا منظم و بهم ریخته است. اعصابت بهم می‌ریزه» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله)، «خانه‌ها معمولاً قولنامه‌ای است» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله)، «عدم نظارت بر ساختمان سازی ویژگی این منطقه است» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله).

مشکلات مربوط به اعتیاد و مواد مخدر

از جمله مشکلات اشاره شده توسط مشارکت کنندگان در این باره آلودگی محیط، اعتیاد بچه‌ها، خرید و فروش و اعتیاد و مصرف مواد مخدر اهالی است.

«بیشترشون معتاد و قاچاقچی» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «پولی که با سختی به دست میارن رو خرج مواد مخدر می‌کنند» (زن، دانشجو، ۱۹ ساله)، «زمانی که داشتند بزرگراه می‌ساختند مادر این دخترها می‌رفت شب‌ها از زیر خاک آجرها رو جمع می‌کرد و با خودش می‌آورد خونه و اونها رو می‌فروخت تا پول مواد رو داشته باشه. محیط آلوده بود ترک مواد برایشون غیرممکن است» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله).

مشکلات جمعیتی

تولید مثل زیاد که ناشی از فشار اطرافیان برای فرزندآوری بیشتر است، به‌عنوان مهمترین مشکل جمعیت در سکونتگاه‌های غیررسمی محسوب می‌شود.

«خیلی بچه می‌آورند انگار که رقابت است تازه اگر مردی بچه کم داشته باشد می‌روند زن دیگر می‌گیرد» (زن، بی سواد، کارگر، ۴۳ ساله)، «با اینکه درآمد کمی دارند اما بچه زیاد میارن» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله).

مشکلات اجتماعی - فرهنگی

این بخش از مشکلات از دید مشارکت‌کنندگان یا در رفتار و میزان اطلاعات و دانش ساکنان این اجتماعات دیده می‌شود یا در تعاملات آنها با دیگران خود را نشان می‌دهد.

- رفتار و اطلاعات فردی: منظور شهروندان مشهودی از وجود مشکلات اجتماعی و فرهنگی که در رفتار فردی و زندگی شخصی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی دیده می‌شود عبارتست از: عدم آگاهی از چگونگی رفتار در محیط‌های عمومی، بی‌اطلاعی از عواقب ساخت خانه‌های غیراستاندارد و غیرقانونی، عقب بودن از علم و تکنولوژی، ریختن آشغال در خیابان، تقلید از ماهواره و ساکنان بالای شهر، مقایسه زندگی خود با دیگران در فضای مجازی، فرزندآوری برای گرفتن یارانه بیشتر، مصرف تظاهری (خرید لباس و گوشی و ماشین و رسیدگی به شکل ظاهری) و بی‌اعتنایی نسبت به برنامه‌های فرهنگی برای کاهش تولید مثل.

«آشغال رو از پنجره بیرون می‌ریزن و کسی هم که بهشون نمی‌گه این کار رو نکن» (مرد، راننده اتوبوس، ۸۳ ساله)، «دختر و پسرهایی رو میبینی که از ماهواره الگو برداری می‌کنند ... یکی از افرادی که می‌شناختمش سه تا بچه داشت. یکی از بچه‌ها سنگ کلیه داشت باز هی بچه می‌آورد. بعد بچه بزرگتر رو از مدرسه بر می‌داشت که کمک خرجش باشه برای زندگی و بچه‌های کوچکتتر... فرزند بیشتر یارانه بشتر ... پول نون شب ندارند اما آخرین مدل گوشی‌های هوشمند دستشونه. با دنیای مجازی آشنا می‌شن. اونها در مورد اینکه چگونه و چطور در محیط‌های اجتماعی رفتار کنند اطلاعی ندارند» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله).

- تعاملات با یکدیگر: از دید مشارکت‌کنندگان مشکلات اجتماعی و فرهنگی در ارتباط با دیگران چنین عنوان شده است: رفتار نامحترمانه و پرخاشگرانه والدین با فرزندان و معلمان با دانش‌آموزان، پایین بودن سطح فرهنگ در معاشرت با دیگران، فحاشی به یکدیگر در خیابان.

«بیشتر بچه‌هاشون رو تو کارهایی مثل تعمیرگاه ماشین می‌دارن. بچه از مادر و پدرش و از اوستاش عصبانیت رو میبینن و این رو یاد می‌گیرن و عادت می‌کنن که باید برای زندگی این طور رفتار کنن. معلمین هم با بچه‌ها برخورد درستی ندارند چون اکثر اونها رو اجباراً فرستادن به این مناطق. معلم‌هایی رو تو سرویس مدارس دیدم که به بچه‌ها فحش می‌دادند و بچه‌ها مثل وحشی‌ها

تو سرویس بودند» (مرد، راننده اتوبوس، ۵۳ ساله).

مشکلات آموزشی

از جمله مشکلات مربوط به آموزش و تحصیل که مشارکت‌کنندگان آن را یادآور شدند عدم مهارت و تخصص ساکنان در حرفه‌های مختلف، عدم آگاهی آنها از تأثیرات مخرب موادمخدر بر بدن انسان، بی‌اهمیت بودن آموزش نزد والدین، نبود معلم خوب در این مناطق، توقف تحصیلات بچه‌ها در سطح ابتدایی است.

«آدمهایی کم سواد هستند» (مرد، استاد دانشگاه، ۵۲ ساله)، «معمولاً بچه‌ها تا کلاس ۴ یا ۵ ابتدایی بیشتر درس نمی‌خوانند چون کشتش ذهنی ندارند و تو خونه باهاشون سرو کله نمی‌زنند ... معلم‌ها زیاد خوب نیستند» (مرد، شغل خدماتی، ۴۵ ساله)

مشکلات اخلاقی - امنیتی

مشارکت‌کنندگان اعتقاد داشتند که سکونتگاه‌های غیررسمی با مشکلات اخلاقی و امنیتی بسیار متنوعی نظیر حضور زنان خرده قاقاچی، خیانت همسران به یکدیگر، حضور ارازل و اوباش در منطقه، فساد اخلاقی به دلیل نیاز به پول، تصاحب غیرقانونی زمین‌ها توسط کارکنان دولتی و خصوصی، انجام غیرقانونی مشاغل علیرغم پلمپ کارگاه، فروش فرزند تازه متولد شده، فحشا و تن فروشی زیاد، تجاوز به ناموس دیگران، قتل، چاقوکشی، همراه داشتن قمه، حضور پلیس در خارج از منطقه، دزدی و سرقت و کیف قاچی، خشونت و دعوا و نزاع، احساس ناامنی در منطقه مواجهند.

«زنهایشون برای پول خیلی راحت حاضرند تن فروشی کنند ... یک خانه بود که یک مادر با چند تا دخترش که بزرگ هم بودند و بچه هم داشتند و طلاق گرفته بودند با هم زندگی می‌کردند و دختر بزرگ قاقاچی بود. همه خانواده مواد مصرف می‌کردند و پول در می‌آوردند. مردهای زیادی به خونه آنها رفت و آمد داشتند. این کارها را هم به خاطر پول مواد می‌کردند» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله)، «خانواده‌ای فرزند تازه به دنیا آمده شان را به مبلغ هفتصد هزار تومان به یک معلمی که دارای فرزند نمی‌شد فروخته بودند چون خانواده پرجمعیت بودند و کسب پدر ضعیف بود» (زن، خانه‌دار، ۴۵ ساله)، «چاقوکشی و دعوا تو خیابون‌ها و زد و خورد

بیشتر است» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله).

مشکلات بهداشتی

این بخش از مشکلات از دید مشارکت‌کنندگان مواردی نظیر عملکرد ضعیف مراکز بهداشت، عدم نظافت روزانه خیابان‌ها، واگذاری مسائل بهداشتی منطقه به بخش خصوصی، بی‌توجهی به پاکیزگی خیابان‌ها و محل زندگی، بیماری بچه‌ها و وجود فاضلاب در کوچه‌ها است. «اگر دو روز نظافت کنند خیابون‌ها رو که خیلی خوبه. مثل این طرف‌ها نیست که هر روز نظافت می‌کنند (مرد، راننده اتوبوس، ۵۳ ساله)، «فرهنگ شهر نشینی در این محیط‌ها رعایت نمی‌شود. آشغال می‌ریزن. فاضلاب تو کوچه‌ها هست» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله).

مشکلات اقتصادی

از جمله مشکلات اقتصادی ساکنان در سکونتگاه‌های غیررسمی از منظر شهروندان مشهود عبارتست از: بیکاری، فقر و بی‌پولی و فشار روانی ناشی از آن، فقدان سرمایه کافی برای شغل جوانان، مستأجر بودن، کار کودکان، عدم حمایت مالی خانواده‌ها از جوانترها، نداشتن ضامن برای دریافت وام، نداشتن شغل پایدار سرپرست خانواده، یارانه به‌عنوان منبع اصلی درآمد و ... «بیکار هستند ... کارهای الکی دارند مثل کارگری سرگذر» (مرد، راننده اتوبوس، ۵۳ ساله)، «درآمد ندارند ... بیشتر خرج زندگیشون صرف مواد و غذا می‌شه و تمام منبع درآمدشون یارانه است» (مرد، فوق لیسانس، ۴۲ ساله)، «فقط دنبال سیر کردن شکم زن و بچه هاشون هستند» (زن، خانه‌دار، ۴۳ ساله).

مشکلات مربوط به کودکان

به عقیده شهروندان مشهودی کودکان به‌عنوان گروه خاصی از ساکنان‌های غیررسمی همواره با مشکلات مختلفی نظیر عدم توانایی والدین در تربیت و رفتار درست با کودکان، خشونت والدین علیه کودکان، پرسه زدن بچه‌ها در کوچه و خیابان، اجبار به دستفروشی کودکان توسط والدین و کودکان کار مواجهند. «یکبار دیدم که یک بچه کوچک داشت تو صف نانوايي گریه می‌کرد و پدرش بجایی که بچه رو

آروم کنه یک پس گردنی هم بهش زد» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله)، «پسری بود که پدرش با میله و سیخ مواد تمامی دست و سر این بچه رو سوزانده بود تا اینکه بچه رو مجبور به دست فروشی بکنه و خرجی زندگی را در بیاورد و حتی بچه را به مدرسه نگذاشته بودند و مجبور به ترک تحصیل کرده بودند» (زن، خانه‌دار، ۴۵ ساله).

بُعد رفتاری نگرش شهروندان مشهدی

بُعد رفتاری نگرش، به چگونگی تمایل به عمل در ارتباط با موضوع مورد مطالعه می‌پردازد. در این زمینه مواجهه رفتاری شهروندان مشهدی با ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی از دو منظر یکی منشأ ارتباط با ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی و دیگری نوع تمایل و تجربه تعامل با ساکنان بررسی شده است.

- منشأ ارتباط با ساکنان: گروهی از مشارکت‌کنندگان هیچ‌گونه ارتباطی با ساکنان این اجتماعات نداشته‌اند؛ برخی در مکان‌های عمومی نظیر هیأت‌های مذهبی و بیمارستان با آنها برخورد داشته‌اند و عده‌ای هم با عناوینی چون پرستار و کارگر منزل با آنها مواجهه داشته‌اند.

- تمایل و نوع رفتار با ساکنان: نوع تمایل شهروندان مشهدی نسبت به ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی متفاوت است؛ به طوری که بعضی تمایل به شاد کردن دل ساکنان، ارتباط و کمک به آنان را دارند و بعضی خواهان مواجهه کمتر با ساکنان این مناطقند.

«خیلی کم در همین حد که می‌رم سرکار و میام و ترجیح می‌دم که ارتباط نزدیک نداشته باشم» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «از خدا خواستم که آنقدر پول دار بشم که بتونم دل اون‌ها رو شاد کنم» (زن، خانه‌دار، ۳۰ ساله).

تجربه تعامل شهروندان مشهدی با ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی شامل مواردی چون: راهنمایی برای کارایی یا شکایت از کارفرما، احوال‌پرسی، کمک مالی، تجربه‌های مثبت یا منفی به هنگام کمک کردن به ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی، تجربه رفتار احترام آمیز و مؤدبانه با ساکنان سکونتگاه‌های غیر رسمی و ... می‌شود.

«کمک مشورتی کردم ... کارگری داشتیم که چند ماهی بوده پولشو کارفرما نداده بهش گفتم برو

اداره کار و شکایت کن ... بارها دیدم افرادی رو که اومدن درخواست کار دادند برای کارگری و گفتند کارگر نمی‌خواین و من اونا را راهنمایی کردم و گفتم برو پیش فلانی» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله).

بُعد احساسی نگرش شهروندان مشهودی

عنصر عاطفی یا احساسی دربرگیرنده هیجانات مثبت و منفی مشارکت‌کنندگان نظیر: ترس، احساس ناامنی به دلیل وجود معتادان و دزدان و کثرت جرم و جنایت در این مناطق، دوری از این مناطق به دلیل نگاه‌های سنگین ساکنان، حس ترحم نسبت به آنان، آرزو و امید به تغییر نوع زندگی آنان، احساس آرامش به هنگام حضور در این مناطق، احساس خوب و راحتی نسبت به ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی است.

«می‌ترسم تنهایی این مناطق برم ... حس خوبی ندارم» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «من دلم برای بچه‌هایشان می‌سوزد آنها خیلی گناه دارند» (زن، خانه‌دار، ۴۵ ساله)، «لانم که ناراحت می‌شم و دلگیر می‌شم وقتی می‌رم اون محل‌ها آرامش می‌گیرم» (زن، شغل آزاد، ۳۴ ساله).

تبیین مشکلات سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان آن از منظر شهروندان مشهودی

تبیین مشارکت‌کنندگان از مشکلات این افراد عمدتاً در چهار حوزه فردی، مدیریتی، اقتصادی و فرهنگی - اجتماعی است. تبیین‌ها یا جنبه درونی داشته و آن را ناشی از عاملیت (کنشگر) می‌دانند یا به عوامل بیرونی و محیطی اشاره داشتند و به عبارتی ساختار و شرایط اجتماعی را تعیین‌کننده می‌دانند.

تبیین فردی

گروه قابل توجهی از شهروندان مشهودی مشکلات فردی را مهم‌ترین علت معضلات آنان قلمداد می‌کنند؛ نداشتن مهارت و تخصص در یک حرفه، حماقت‌های فردی، نداشتن قدرت تصمیم‌گیری و اختیار، عادت به اطاعت از مسئولان و تصمیم‌گیرندگان، نپذیرفتن مشکلات زندگی و عدم تلاش در یافتن راه حل برای آن، عدم مهارت والدین در تربیت فرزندان، نداشتن درک و آگاهی عمیق نسبت به مسائل مختلف زندگی، تقلید ناآگاهانه از اشتباهات پیشینیان، عدم آگاهی و آموزش لازم برای

مهارت‌های مختلف زندگی از جمله این مشکلات فردی است.

«زندگی اونها نتیجه حماقت‌های خودشونه» (مرد، بازنشسته، ۷۵ ساله)، «عامل اصلی پیشرفت نکردن، عدم اطلاع از شیوه درست زندگی کردن است و تقلید ناآگاهانه اشتباهات گذشتگان و نداشتن پول است و قضاوت دیگر افراد ... متأسفانه هیچ تلنگری به خودشون نمی‌زنند» (زن، خانه دار، ۳۰ ساله).

تبیین مدیریتی

گروه دیگری، مدیریت و برنامه‌ریزی غلط و نامناسب را علت اصلی مشکلات دانسته، به مواردی نظیر سیاسی، مذهبی و قومی بودن مبنای برنامه‌ریزی دولت، نبود برنامه‌ریزی اقتصادی عدالت محور و یکسان در جامعه، عدم حمایت و رسیدگی به طبقه کارگر، بی‌توجهی دولت به فقر و مسائل حاشیه شهر، نبود برنامه‌ریزی برای ورود مهاجران به این مناطق، مدیریت ضعیف شهری، اشاره دارند.

«دولت شعارش کمک به مردم بی‌بضاعت هست اما می‌بینم همش به فکر پولدارها هستند» (زن، خانه‌دار، ۶۸ ساله)، «مدیران کم‌کاری و کوتاه‌کاری می‌کنند» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «دولت ما اصلاً هیچ کاری برایشون نمی‌کنه. می‌بینی اختلاس‌های چند صد میلیونی دارند اما در همین شهر چندین نفر از کودکان کار رو می‌بینی که واقعاً من حالم بد میشه» (زن، دانشجو، ۲۷ ساله).

تبیین اقتصادی

علت اصلی مشکلات در زندگی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی از منظر عده کثیری از شهروندان مشهدی به مسائل کلان اقتصادی در جامعه نظیر بی‌پولی و فقر، اوضاع اقتصادی ناسالم و آلوده در کشور، بیکاری و مشاغل کاذب بر می‌گردد.

«فقر و مشکلات شغلی دارند. پدر خانواده وقتی کار نداشته و معتاد باشه معلومه که این مشکلات میاد سراغشون. چون پدر پولی نداره و بچه هم به خاطر کمک خرج خانواده مجبور میشه کار کنه و درس نخونه» (زن، دانشجو، ۲۷ ساله)، «همه مشکلات از بی‌پولی سرچشمه می‌گیرد» (زن، محصل، ۱۸ ساله)، «بیکاری علت همه مشکلات است (مرد، راننده اتوبوس، ۵۳ ساله).

تبیین فرهنگی - اجتماعی

طرد اجتماعی، فقر فرهنگی، فرایندی بودن مشکلات، بی‌سوادی و کم‌سوادی، تبعیض اجتماعی، بی‌حرمتی و قضاوت‌های دیگران، وضعیت نابسامان بافت اجتماعی منطقه، از جمله موارد اشاره شده توسط شهروندان در خصوص علت وجود مشکلات در زندگی ساکنان در سکونتگاه‌های غیررسمی است. پیداست همه این موارد به قلمرو اجتماعی و فرهنگی جامعه مربوط می‌شود.

«این بدبخت‌ها از ابتدا پشتوانه نداشتند خانواده‌ای نداشتند که کمکشون باشه» (زن، خانه‌دار، ۶۸ ساله)، «عوامل زیادی است که دست به دست هم داده مثل فقر و نداری و بیکاری - بخاطر کم-سواد و بی‌سوادیشون نمی‌دونند چطور زندگی کنند و چطور مشکلاتشون رو حل کنند» (زن، خانه‌دار، ۴۵ ساله).

راهکار مشارکت‌کنندگان برای رفع یا تقلیل مشکلات سکونتگاه‌های غیررسمی و ساکنان آن برای پاسخ به این سؤال که «راهکارهای پیشنهادی برای رفع یا تقلیل مشکلات این سکونتگاه‌ها و ساکنان آن از دید شهروندان چیست؟» مشارکت‌کنندگان راهکارهای مختلفی را برای رفع یا تقلیل مشکلات موجود در سکونتگاه‌های غیررسمی پیشنهاد دادند.

کالبدی و فیزیکی

مشارکت‌کنندگان برای حل مسائل فیزیکی و کالبدی سکونت‌گاه‌های غیررسمی، علاوه بر ساخت و توسعه، به تعمیر و ترمیم خانه‌های آنها نیز اشاره دارند. توسعه منطقه و عدم تخریب خانه‌ها، تعمیر و بازسازی خانه‌های خراب و نامناسب، ساخت مسکن رایگان و مناسب و بالاخره آباد کردن منطقه از جمله پیشنهادات است.

«مسکن‌های مناسب براشون بسازیم این‌طور که مسکن مهر نباشه که باز لازم باشه پولی بدن کاملاً مجانی بعد از کاری که بهشون دادند اقساط خونه رو کم کنند» (زن، دانشجو، ۲۷ ساله).

اقتصادی

در رابطه با حل مشکلات اقتصادی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی دو پیشنهاد کلی ارائه شد. یکی از جنس خیریه‌ای که منظور تأمین مالی و غیرمالی افراد بوده، دیگری بسترسازی برای ایجاد

شغل است.

- کمک خیریه‌ای (تأمین مالی و غیر مالی)

منظور کمک‌هایی نظیر تهیه و ارسال سبد غذا و کالا، تأمین هزینه‌های خانواده به صورت مالی. «کمک‌هایی مثل سبد کالا و غیره بهشون بدن تا کم بودهای زندگیشون حل بشه. مستمری به آنها تعلق بگیرد» (زن، خانه دار، ۴۵ ساله)، «بهشون مواد غذایی داد و خونه‌های خراب و نامناسبشون رو تعمیر کرد و یا پول داد تا دیگه نیازی نداشته باشنند از درآمدهای بچه‌هاشون استفاده کننند» (زن، دانشجو، ۱۹ ساله).

- اشتغال‌زایی

بسترسازی برای اشتغال از طریق تأسیس کارگاه‌های زودبازده و معرفی ساکنان به کارخانه‌های دولتی.

«کارگاه و کارخونه در آن محله‌ها بزندن و جوونهای این مناطق رو جذب کننند» (زن، خانه دار، ۶۸ ساله)، «خانم‌ها و آقایون در کارگاه‌ها تولیدی لباس و غذا و غیره کار کننند ... بهترین راه اینه که اینها رو به کارخانه‌های دولتی معرفی کننند تا از آنها بهره کشی نکننند» (مرد، شغل خدماتی، ۴۵ ساله)، «از همین ولگردی هاست که مشکلات زیادتر میشه مثل اعتیاد و زن بازی و فحاشی و خشونت و دزدی و قاچاق و غیره ... بهترین راه اینه که آدمها برن سرکار (مرد، راننده اتوبوس، ۵۳ ساله).

آموزشی - فرهنگی

پیشنهاد‌های مشارکت‌کنندگان برای رفع یا تقلیل مشکلات آموزشی و فرهنگی مردم در سکونتگاه‌های غیررسمی عبارتند از: ساخت مدارس برای تحصیل کودکان و نوجوانان، ایجاد پارک و تفریح‌گاه و مراکز آموزشی برای آنها، فرهنگ‌سازی در استفاده از ماهواره و در نهایت برگزاری کلاس‌های آموزشی و مشاوره به منظور تغییر نگرش و عقاید و رفتار و مهارت زندگی ساکنان، آموزش در زمینه‌های روابط خانوادگی و آداب اجتماعی، حقوق شهروندی، استفاده از امکانات شهری، آموزش مهارت زندگی به کودکان، سوء مصرف مواد به کودکان، تربیت و رفتار با کودکان، ارتباط با همسر، کم فرزندآوری.

«باید تفریحگاه درست کنند. اون مناطق بچه زیادی تو خونه‌های کوچیک هستن. بیشتر نیاز به پارک و تفریحگاه دارند» (مرد، شغل خدماتی، ۵۰ ساله)، «بهتره که برای پدر و مادرها کلاس‌های حضوری و اجباری بنارند طوری که با هم در کلاس‌ها باشند و آداب اجتماعی و روابط صحیح خانوادگی بهشون آموزش داده بشه» (مرد، شغل خدماتی، ۴۵ ساله).

بهداشتی

مشارکت‌کنندگان برای رفع مشکلات بهداشتی در سکونتگاه‌های غیررسمی دو دسته پیشنهاد ارائه دادند. یکی برگزاری کلاس‌ها یا دوره‌های آموزشی برای آموزش‌ها و مهارت‌های باروری توسط مرکز بهداشت و آموزش صحیح مسواک زدن و دیگری بسترسازی برای بهداشت ساکنان که منظور از آن تقویت مدیریت پسماند و جمع کردن زباله‌ها، ارائه بسته‌های سلامت به مردم مثل مسواک و خدمات مربوط به چکاپ رایگان است.

«این مشکلات فرزندآوری با آموزش در مرکز بهداشت حل می‌شود» (مرد، مهندس، ۳۱ ساله)، «باید فرهنگسازی در زمینه بهداشت و تکنولوژی باشد مثل چکاپ رایگان، یک‌های سلامت به مردم بدن ... مسواک رایگان به مردم این مناطق بدهند و نحوه صحیح مسواک زدن را یاد بدهند» (مرد، کارمند، ۳۱ ساله)، «شهرداری باید برای جمع کردن آشغال‌ها و ساختن پارک‌ها تلاش بیشتر کنه» (مرد، کارمند، ۳۷ ساله).

اجتماعی

تحلیل مصاحبه‌ها نشان داد مشارکت‌کنندگان برای تقلیل مشکلات مختلف اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی پیشنهادهای متنوعی دارند. این پیشنهادها در شش طبقه به شرح ذیل دسته بندی شده‌اند.

الف) آگاهی از مناطق حاشیه (مشاهده این مناطق، اطلاع از دردها و رنج‌های ساکنان)؛

ب) آموزش و توانمندسازی ساکنان (توانمند کردن ساکنان منطقه، بازدید ساکنان از مناطق بالای شهر برای مشاهده تعاملات و روابط احترام آمیز مردم با یکدیگر)؛

ج) حمایت مشترک مردم و دولت (توجه به مشکلات ساکنان توسط افراد صاحب نفوذ، حل

مشکلات آنها به کمک مردم و دولت، تشکیل سازمان‌های مردم نهاد برای دریافت کمک‌های مردم؛
 (د) عدالت محوری در ارائه خدمات (نبود نگاه تبعیض‌آمیز برنامه‌ریزان در کشور، یکسان سازی حضور پلیس در شهر، توزیع عادلانه ارائه خدمات شهری در سطح شهر)؛
 (ه) تغییر رویه دولت نسبت به مسائل حاشیه (فراهم کردن امکانات بیشتر، ورود دولت برای سامان دادن مسائل کودکان کار، کنترل و تعلیم مهاجران به کشور توسط دولت، اولویت دادن به حل مشکلات فرهنگی، تغییر نگاه مسئولان به حقوق مردم با تغییر قوانین)؛
 (و) حمایت و کمک‌های دولتی (انتقال افراد معتاد به کمپ ترک اعتیاد، اختصاص دادن بودجه بیشتر برای حاشیه شهر، خرید زمین‌های منطقه توسط دولت و فروش به سرمایه دارها، ایجاد بازار و میوه فروشی توسط شهرداری، ارائه خدمات بیشتر توسط شهرداری، ایجاد مسکن مهر، کمک ۵۰٪ دولت برای ساخت و سازها، رسیدگی مستقیم دولت، حمایت دولت در دادن وام بلاعوض به ساکنان).

«باید و مشکلاتشان را حل کنند و دنبال یک منبع درآمد باشند ... دنبال این نباشند که دولت یا دیگران برایشان کاری بکنند ولی دولت باید برایشان اشتغال به وجود آورد و مناطق محروم را بهبود ببخشند» (زن، خانه‌دار، ۴۳ ساله، «هم دولت و هم خودشان باید تلاش کنند که زندگی را بهتر کنند» (زن، خانه‌دار، ۴۳ ساله)، «نباید بین امکانات این مناطق و سایر مناطق تفاوت باشه که اونها فکر کنند از شون غافل شدند» (مرد، فوق لیسانس، ۳۴ ساله)، «اگر یک بیچاره بخواد یک کار خودش مثل تولیدی بزنه میره بانک و بانک ازش ضامن می‌خواد خب اون بد بخت ضامن از کجا بیاره. دولت وام‌های بلاعوض به مردم بده» (زن، خانه‌دار، ۳۰ ساله).

نتیجه

هدف اصلی مقاله حاضر، ارائه تصویری روشن از لایه ذهنی فرهنگ عمومی شهروندان مشهدی نسبت به های غیررسمی و ساکنان این اجتماعات است. با تجزیه و تحلیل فرهنگ در سطح ذهنی در می‌یابیم که مردم چگونه محیط خود را درک، طبقه‌بندی و ارزش‌گذاری می‌کنند. یکی از روش‌های تحلیل فرهنگ در سطح ذهنی، آگاهی از نگرش مردم است. نگرش‌ها محصول عقایدمان در

مورد یک چیز، احساس‌مان در مورد آن چیز و رفتارمان در برابر آن است و طبق آنچه در مبانی مفهومی مقاله حاضر آمد نگرش‌ها تحت سیطره ارزش‌ها هستند و این ارزش‌ها راه دیدن جهان و ارتباط ما با جهان هستند.

همسو با مباحث ذکر شده، نگاه سازه‌گرایانه اجتماعی با این وجه از امور سر و کار دارد که ما چطور این جهان را می‌فهمیم و نه این که این جهان مادی مستقل از فهم ما چگونه است. طبق ایده سازه‌گرایانه، این پژوهش در قالب مطالعه موردی و از منظر جامعه‌شناختی و با رویکرد کیفی، نظام مشترک معنایی و درک تفسیری مشارکت‌کنندگان (شهروندان مشهدی) را از پدیده سکونتگاه غیررسمی و ساکنان آن مورد توصیف و تحلیل قرار داد.

نتایج در بُعد شناختی حاکی از دیدگاه متفاوت و متنوع مشارکت‌کنندگان نسبت به ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی است. گروهی آنها را افرادی مهربان و دلسوز، ساده زیست، سخت‌کوش و مورد اعتماد و گروهی دیگر آنها را دروغگو، تنبل، خلافکار و خشن و بی‌هدف، تودار و غیرقابل اعتماد می‌شناسند. در سطح محله، شهروندان مشهدی علاوه بر اطلاع از موقعیت جغرافیایی و مکانی، از هنجارها و الگوهای رایج زندگی در این مناطق، همچنین از موقعیت اقتصادی و اجتماعی آن محلات هم تا حدی مطلع بودند. آنها از مشکلات مختلف این مناطق نظیر مشکلات خانوادگی، کالبدی و مسکن، اعتیاد و موادمخدر و ... اطلاع دارند.

تبیین این مشکلات توسط برخی بر پایه رویکرد عاملیت بود. یعنی تمامی اتفاقات موجود در زندگی ساکنان این اجتماعات، به خود این افراد برمی‌گردد. در مقابل گروه دیگر، زمینه و شرایط اجتماعی را تعیین کننده می‌دانستند و به مسائل مدیریتی و برنامه‌ریزی، شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه اشاره داشتند.

برآیند پیشنهادها و توصیه‌ها بر این است که اتکا صرف بر ظرفیت و حمایت سازمان‌های دولتی صحیح نبوده، نیاز به رویکرد همه‌جانبه داشته، مشارکت و ارتباط میان سه سطح میانه (تشکل‌های مردم نهاد)، خرد (ساکنان منطقه) و کلان (حاکمیت و سیاستگذاری دولتی) را می‌طلبد.

منابع

- آذربایجانی، مسعود، و دیگران (۱۳۹۳). *روانشناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلام*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- اخوان عبداللهیان، محمدرضا (۱۳۹۶). «مدیرکل راه و شهرسازی خراسان رضوی در گفت‌وگو با خبرنگار پایگاه خبری». [پیوسته] قابل دسترس در: <https://b2n.ir/965500> [1397/6/3]
- اسماعیلی، رضا؛ امیدی، مهدی (۱۳۹۱). "بررسی تجربه حاشیه‌نشینی از دیدگاه حاشیه‌نشینان: یک مطالعه پدیدارشناسانه". *مطالعات شهری*، سال دوم، ش ۳ (تابستان): ۱۷۹-۲۰۸.
- بوهنر، جرد؛ وانک، میکائیل (۱۳۸۲). *نگرش و تغییر آن*. ترجمه منیژه صادقی. تهران: ساوالان.
- بیوکی، جلال؛ پورغلام، هادی (۱۳۹۳). "رویکرد راهبردی به ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی در کلان‌شهرهای کشور (مطالعه موردی: شهرک نوده مشهد)". در: مجموعه مقالات برگزیده ششمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر مؤلفه‌های شهر اسلامی. برگزار کننده: شورای اسلامی شهر مشهد و مشهد: دانشکده علوم پایه دانشگاه فردوسی مشهد: ۴۵-۶۶.
- پارسا پژوه، سپیده (۱۳۸۱). "نگرشی از درون به پدیده حاشیه‌نشینی (مطالعه موردی: اسلام‌آباد کرج)". *رفاه اجتماعی*، دوره دوم، ش ۶ (زمستان): ۱۶۱-۱۹۷.
- پورا احمد، احمد، و دیگران (۱۳۹۶). "سنجش کیفیت زندگی در سکونتگاه‌های غیررسمی (مطالعه موردی: محله اسلام‌آباد تهران)". *جغرافیای اجتماعی شهری*، سال چهارم، ش ۲، پیاپی ۱۱ (پاییز و زمستان): ۱-۲۲.
- ترکمن‌نیا، نعیمه؛ قربانی، رسول؛ خوارزمی، امیدعلی (۱۳۹۷). "ارزیابی سیستمی عوامل شکل‌گیری و گسترش سکونتگاه‌های غیررسمی کلان‌شهر مشهد". *مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری*، سال پنجم، ش ۲ (پاییز و زمستان): ۲۳-۴۲.
- ترنر، جانانان اچ. (۱۳۸۲). *ساخت نظریه‌های جامعه‌شناختی*. ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده. شیراز: نوید.
- رحمانی‌فضلی، عبدالرضا (۱۳۹۸). "نشست وزیر کشور با استاندار خراسان رضوی پیرامون

- مسائل حاشیه شهر مشهد". [پیوسته] قابل دسترس در: <https://b2n.ir/068734> [1398/6/23]
- رشیدی آل‌هاشم، رکن‌الدین؛ سلیمانی، مجید (۱۳۹۱). "بررسی رفتارهای حاشیه‌نشین‌ها". *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، سال نهم، ش ۳۵ (زمستان): ۱-۱۸.
- ریتزر، جورج (۱۳۷۴). *نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: علمی.
- ساروخانی، باقر (۱۳۷۰). *دایره‌المعارف علوم اجتماعی*. تهران: کیهان.
- شاوردی، تهمینه (۱۳۷۲). "نقش آموزش و پرورش در توسعه". *رشد معلم*، سال دوازدهم، ش ۲، پیاپی ۹۵ (آبان): ۹-۱۱.
- عظیمی هاشمی، مژگان، و دیگران (۱۳۹۴). "ارزش‌ها، نگرش‌ها و الگوهای کنش جوانان در خصوص همسرگزینی و روابط پیش از ازدواج". *راهبرد فرهنگ*، سال هشتم، ش ۲۹ (بهار): ۱۷۹-۲۱۲.
- فرانزوی، استیون (۱۳۹۳). *روان‌شناسی اجتماعی*. ترجمه مهرداد فیروزبخت و منصور قنادان. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فلیک، اوه (۱۳۸۸). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
- قجاوند، کاظم؛ نوابخش، مهرداد (۱۳۸۶). "نگرشی بر مشکلات حاشیه‌نشینی در اصفهان (منطقه ارزنان)". *فصلنامه دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر*، سال دوم، ش ۳ (بهار): ۱۲۷-۱۵۰.
- کریمی، یوسف (۱۳۹۵). *روانشناسی اجتماعی (نظریه‌ها، مفاهیم، کاربردها)*. تهران: ارسباران.
- لطفی، حیدر، و دیگران (۱۳۸۹). "بحران حاشیه‌نشینی و سکونتگاه‌های غیررسمی در مدیریت کلان‌شهرها و رهیافت‌های جهانی". *جغرافیای انسانی*، سال دوم، ش ۶ (بهار): ۱۳۵-۱۴۵.
- لوزیک، دانیل (۱۳۸۳). *نگرشی نو در تحلیل مسائل اجتماعی*. ترجمه سعید معیدفر. تهران: امیرکبیر.
- محسنی، منوچهر (۱۳۷۹). *بررسی آگاهی‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی-فرهنگی در ایران*. تهران: دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی کشور.

- محمدپور، احمد (۱۳۸۹). *ضد روش: منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی*، ج ۱. تهران: جامعه‌شناسان.

- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). «نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن». [پیوسته] قابل دسترس در: <https://b2n.ir/729801> [1397/5/23]

- شهرداری مشهد. معاونت برنامه‌ریزی و توسعه سرمایه انسانی (۱۳۹۵). «سکونتگاه‌های غیررسمی شهر مشهد». [پیوسته] قابل دسترس در: <https://b2n.ir/198702> [1397/5/24]

- مفاخری، عبدالله (۱۳۹۱). "مطالعه‌ی مقایسه‌ای عوامل اجتماعی تأثیرگذار بر نگرش ساکنان متن شهر و حاشیه نسبت به همدیگر (مورد مطالعه: شهر سنج) ". پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه بوعلی سینا همدان.

- نقدی، اسدالله؛ زارع، صادق (۱۳۹۲). "مطالعه نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی فرهنگی زنان حاشیه‌نشین (مورد مطالعه: شهرک سعدی شیراز)". *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، دوره سوم، ش ۹ (زمستان): ۶۷-۹۶.

- Fazio, R. H. (2000). "Accessible attitudes as tools for object appraisal: The costs and benefits". In: *Why We Evaluate: Functions of Attitudes*. Editors G. R. Maio & J. M. Olson. New Jersey: Mahwah, 1-36.

- Neuman, W. L. (2006). *Social Research Methods: Quantitative and Qualitative Approaches*. Boston: Allyn and Bacon.

- Schiffman, L. G.; Kanuk, L. L. (1997). *Consumer Behavior*. London: PracticeHall College Div.

- Taylor, S. E.; Peplau, L. A.; Sears, D. O. (2003). *Social Psychology*. New Jersey: Pearson Education International.

- Urry, J. (2000). *Sociology Beyond Societies, Mobilization for Twenty first Century*. London; New York: Routledge.